

ЖАДИДЛАР УНЛИЛАР ВА СИНГАРМОНИЗМ ҲАҚИДА

Иномжон Азимов,

филология фанлари номзоди, доцент

Бахтиёр Менглиев,

филология фанлари доктори, профессор

АННОТАЦИЯ

Фонетика тарихи тадқиқи, ўрганилаётган давр тили нутқ товушлари ва фонемаларини таҳлил қилиш, аниқлаш ва зарур илмий хулоса бериш муаммоли масала, зотан, араб тили имлоси ҳукмронлиги даврида товушларнинг талафуфузи ва миқдорини мукамал аниқлаш имконсиз. Шу сабабли ўзбек тилига оид ёзма ёдгорликлар фонетик жиҳатдан кам ўрганилган. Бу ҳол ўзбек тили тарихи бўйича дарслик ва қўлланмаларда унинг фонетикаси бўйича етарли далиллар беришда қийинчиликлар туздиради. Бу, ўз-ўзидан, тарихий фонетика хулосалари асосида замонавий фонетикани объектив баҳолаш имкониятини чеклайди, ва, ўз навбатида, ўзбек тилини сунъий интеллект учун моделлаштириш доирасида айрим муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Калим сўзлар: *Жадид, фонетика, нутқ товуши, фонема, араб имлоси, ёзма ёдгорлик, ўзбек тили тарихи, тарихий фонетика, замонавий фонетика, сунъий интеллект, моделлаштириш*

ABSTRACT

The study of the history of Uzbek phonetics, the study of speech sounds and phonemes of the language of the period under study, analysis, identification and provision of the necessary scientific conclusions are among the problematic issues, since during the period of domination of Arabic orthography it is impossible to perfectly determine the pronunciation and number of sounds. For this reason, the written monuments of the Uzbek language have been little studied phonetically. This situation makes it difficult to provide sufficient data on the phonetics of textbooks and manuals on the history of the Uzbek language. This in itself limits the possibility of an objective assessment of modern phonetics based on the findings of historical phonetics and, in turn, creates some problems in the framework of modeling the Uzbek language for artificial intelligence.

Key words: *Jadid, phonetics, sound language, phonemes, Arabic orthography, memory of writing, history of the Uzbek language, historical phonetics, modern phonetics, artificial intelligence, modeling*

АННОТАЦИЯ

Изучение истории узбекской фонетики, изучение звуков речи и фонем языка изучаемого периода, анализ, выявление и предоставление необходимых

научных выводов относятся к числу проблемных вопросов, так как в период господства арабской орфографии невозможно в совершенстве определять произношение и количество звуков. По этой причине письменные памятники узбекского языка фонетически мало изучены. Такое положение затрудняет предоставление достаточных данных по фонетике учебников и пособий по истории узбекского языка. Это само по себе ограничивает возможность объективной оценки современной фонетики на основе выводов исторической фонетики и, в свою очередь, создает некоторые проблемы в рамках моделирования узбекского языка для искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Джадид, фонетика, звук речи, фонема, арабская орфография, памятник письменности, история узбекского языка, историческая фонетика, современная фонетика, искусственный интеллект, моделирование

КИРИШ

Илмий адабиётларда кўпинча ўзбек тилшунослиги ўтган асрнинг 40-йиллардан кейин шакллана бошлаган деган нотўғри талқин устувор бўлиб келди. Бунда ўзбек шўро тилшунослиги назарда тутилади, албатта. Аслида ўзбек адабий тилининг шаклланиш даври шу асрнинг 20-йилларидан бошлангани тилшунослар томонидан эътироф этилган [7; 6].

Жадидларнинг адабий тил, алифбо, имло бўйича олиб борган фаолиятини тўлиқ тадқиқ қилиш ўзбек тилшунослигининг кемтик бўлиб турган шу қисмини тўлдириши мумкин. Қолаверса, бошқа туркий тилларда мавжуд 8-9 та унли ўзбек тилида нима учун 6 та унлига тушиб қолгани, унлилар қисқаришига қандай омиллар таъсир қилгани каби саволларга жавоб олинад.

Ўзбек тили унлилари миқдорини белгилашда ўша даврда турли фикрлар мавжуд эди. Бундай фикрларнинг туғилишига ўзбек тилида туркий тиллардаги ҳар уч лаҳжа (қарлук, қипчоқ, ўғиз)нинг мавжудлиги ҳам сабаб бўлган, зотан, унда сингармонизм қатъий амал қилувчи шевалар ҳам, сингармонизм бузилган шевалар ҳам мавжуд эди. Бу ҳақда А.Алавий шундай ёзади: “Бунда энг аввал ҳал қилинмағи керак бўлган нарса – сайита (унли)ларнинг ададини таййин қилиш, бошқача айтганда, қайси шевани асас тутуш масаласидир, чунки бизнинг тилимизда бир қанча шевалар бардир. Ва булар савтий ва сарфий (фонитик ва морфулужий) жиҳатларда бир-бирларидан анчагина айриладурлар. Лекин бу шеваларни умумийатла иккига бўлмак мумкиндир: сингармўнизмли ва сингармўнизмсиз шевалар”[1].

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида унлилар миқдори товушлар оҳанги – сингармонизмга боғлиқ бўлганлиги хусусида юқорида айтиб ўтилди.

Бу даврда алифбо, имло масалалари билан жиддий шуғулланган Фитрат бошчилигидаги “Чиғатой гурунги” эди. Бу ташкилотга ўз даврининг таниқли маърифатпарварлари бўлган Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон, Шорасул Зунун, Чўлпон, Элбек, Боту, Саидахмад Назировлар аъзо бўлганлар. Айнан “Чиғатой гурунги” араб ёзувини ислоҳ қилиш, адабий тил меъёрларини шакллантириш бўйича жиддий ишларни амалга оширган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

1921 йилда Тошкентда биринчи ўлка ўзбек тили ва имлоси қурултойи бўлиб ўтади. Мазкур қурултойда 3 нафар асосий маърузачидан 2 нафари (Фитрат ҳамда Боту) мазкур гурунг вакиллари эди, қурултойнинг қарорлари ҳам улар томонидан ишлаб чиқилган эди. Фитрат ўз маърузасида амалда мавжуд бўлган муаммоларга тўхталади ва қуйидаги таклифларни билдиради:

“1) эски имломиз бузуқ, қайдасиз бўлгани учун маарипимизни бу имла ва йазу блан кенгайтмак мумкин эмас. Маарипни кенгайтмак ва савадсизликни битирмак учун имламизни ислоҳ этмак лозимдир;

2) алти чўзғи (унли – муаллиф.)ли имла қавул этилсин;

3) тилимиздаги йат сўзлар ҳам шул алти чўзғи блан йазилсин;

4) ҳар ҳарп ва ҳар чўзғининг ўзиға махсус шакл бўлсин;

5) уст чўзғиларини ўрунли йазмақ учун сўзларнинг қалинлиғи, ингичкалиғи(га) эътибар этилсин. Тилимиздаги арап сўзиға ҳам шул тўрт мадда қўлдан келганича йуритилсин;

б) ҳарпларнинг шакли икидан бирға тушиб, бутун сўзлар баш ҳарп билан йазилсин.

Тилимизға кириб қалған йат сўзлар туркча ҳарплар билан йазилсин” [4, 15]. Бу таклифнинг 2-моддасиға Ашурали Зоҳирий эътироз билдириб, унли товушлар сонини 5 та бўлсин деган таклиф киритади [4, 15]. Энди савол туғилади: Фитрат нега олти унли тавсия қилган, бошқа туркий тиллар каби тўққизта эмас ва қалинлик-ингичкалик (сингармонизмни)ни эътироф этяпти. Шу саволға жавоб топишға ҳаракат қиламиз.

Маълумки, бу даврда миллий тилшунослик ҳали фан сифатида шаклланмаган, ўзбек жадиличлик ҳаракати Туркия ва Татаристонда пайдо бўлган жадиличликнинг бевосита таъсирида шаклланган, тилшунослик бўйича илмий қарашларда айнан уларнинг роли кучли бўлган. Бу ҳақда Ш.Бобомуродова шундай ёзади: “1895-1915 йилларда Татаристонда ҳарфларни ислоҳ қилиш борасида ҳаракатлар авж олган бир пайтда татар тилшунослари орасида унлиларни белгилашда турли қарашлар мавжуд бўлиб, буларнинг ҳаммаси сингармонизм билан боғлиқ эди. Тилдаги йўғонлик ва ингичкаликни

сўз таркибидаги унлиларга боғлиқ деб талқин этган тилшунослар йўфон ва ингичка жуфтликдан иборат саккиз унлини белгилаб олганлар. Сингармонизм ҳодисасини айрим унли (алиф, хойи ҳавваз) ва асосан ундошларга боғлаб тушунтирган О.Иброҳимов ва унинг тарафдорлари дастлаб беш, кейинроқ қисқа “*и*” ни киритиб, олти унлини қабул қилдилар. Бу олти унлига асосланган татар ёзуви 1918 йилда ўрта имло номи билан кенг тарқалган бўлиб, ўзбек тилшунослари Фитрат ва Элбеклар ҳам ана шу имлога асосланиб 1919 йил ўзбек ёзуви учун олти унлини белгилаб олдилар” [2, 43].

Дарҳақиқат, миллий фонетика бўйича жиддий тадқиқотлар олиб борилмаган, ўзбек тили унли, ундош товушлари ҳақида етарли билимга эга бўлмаган зиёлилар турк, татар тилшуносларига эргашганлар, уларнинг назарий қарашларини ўзбек тилига жорий қилишга ҳаракат қилганлар, ўша пайтда ўзлари очган мактабларда ҳам ҳам турк, татар тиллари грамматикаси ўқитилган. Ш.Бобомуродова ҳам бу даврда очилган усули жадида мактабларида, 9 ойлик билим юртларида она тили ўқитиш ўқув режага киритилганлиги, ўзбек тили қоидалари ҳали махсус ўрганилмаганлиги сабабли муаллимлар шогирдларига тил қоидаларини усмонлича ва татарча китоблардан олиб ўқитмоққа мажбур бўлганларини, айрим жадид мактабларида эса туркий халқларнинг барчаси учун умумий бўлган ўрта тил ва имлони қабул эттириш гоёси остида турк тили грамматикаси ўқитилганини айтади [2, 12].

Ҳожи Муиннинг “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1918 йил 20 августдаги сонидида эълон қилинган “Тил масаласи” мақоласида шундай фикрлар бор: “Биз туркча қоидаларни билмаганлари учун ҳозирги мирзо ва таржимон биродарларимизни айблай олмаймиз, алар бу тўғрида маъзурдурлар. Чунки алар ва бизларнинг ҳеч қайсимиз мунтазам мактабларда ўқуб чиқмағон. Тил қоидаларининг таълими мунтазам мактабларда бўладирки, мундай мактаблар ҳануз Туркистонимизда очилғон эмас. Ҳозиргача давом этиб келган янги мактабларимизда бўлса туркий тилимизнинг сарф ва наҳви ўқутила бошлағони йўқ. Бизнинг туркий тилимиз ишланмағон бир тил, мунинг сарф ва наҳвиға оид ҳануз бирор турли рисола босилиб чиқғон эмас. Бизнинг муаллим афандиларимиз тил қоидаларини яхши билмайдиларки, ушбу кунғача баъзилари тарафиндан ёзилғон мактаб китоблариндин маълумдир” [11, 92].

Шунинг учун ҳам ўзбек зиёлилари олдида турган энг асосий вазифа ўзбек тилининг қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш, илмий тадқиқотлар олиб бориш эди. Бунинг учун халқимизнинг оғзаки ва ёзма манбаларини чуқур таҳлил этиш, уларни ўзаро таққослаб, илмий хулосалар қилиш ва шу орқали ўзбек адабий тили қоидаларини яратиш зарур эди: “Тилимиздаги товушларнинг

сонларини, чўзғи ўрунларини илмий сувратда яхшигина аниқлаб қўяйик. Тилимизнинг истеъдодли, бой бир тил бўлганини қичқириб сўйладиқ; “бу тил даққидир(қўполдир), бунинг ўрнига туркчанинг адабий бир шевасини олайик” деган тил билмаслар билан курашдик – унларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадик. Ёзувларимизнинг шаклига “бирлик”, янги ёзғучиларимизга қулайлик бермак учун тилимизнинг қатъий қоидаларини билдириш керак. Ҳамадан бурун у қоидаларни ўзимизнинг-да билишимиз лозимдир” [10, 141].

Иброҳим Тоҳирӣ фонетика ҳақида сўз юритар экан, нутқ товушларининг бошқа товушлардан фарқ қилишини, улар инсон органларининг мураккаб хизматлари натижасида пайдо бўлишини, уларни оддий қулоқ орқали ўрганиб бўлмаслиги, бунинг учун махсус лаборатория асбоблари зарурлигини айтади: “Фанитика – товуш билими, товушларни ва уларнинг табиатларини, айтилишини онглаш учун сўзлаш аъзоларининг ишлари билан таниш бўлиш шарт, чунки тилдаги товушлар дўмбира товушлар эмас, улар сўзлаш аъзоларининг жуда қатламли, мураккаб хизматларининг натижаси бўлади. Мужаррад товушларни оддий қулоқ билан ўрганиш жуда оғир, ҳатто мумкин эмас. Шунинг учун фанитика лабўратўрийаларида товушларни ажратадурғон мингларча қуроллар бор” [4, 373].

Олим миллий фонетикамиз ҳали ишланмагани, ҳатто Ўрта Осиё давлат дорилфунунида ҳам оддий лаборатория жиҳозлари йўқлигини, фонетикани жиддий тадқиқ қилиш учун шундай лабораториялар яратиш зарурлигини, фонетикани ўзи билмасдан ўқувчига бу ҳақда билим беришга ҳаракат қилиш ўта қулгили ҳолат эканлигини афсус билан ёзади: “Мелиўранский каби олимларнинг лабўратўрийасида қатор тилни текшириб, йасалган жадваллари бор. Бироқ улар ўз тилимизга ҳамма тафсилоти билан чиққан эмас. Ўрта Осиё давлат дорилфунунида бу тўғрисида ҳеч нарса йўқ. Ҳатто о – ө, а – э каби жуда аниқ эшитиладурған товушларни ажратиб, уларнинг вазийатини кўрсатурлик ҳеч бир, ҳатто оддий қурол ҳам йўқ. Фанитикамизни ишлаш керак. Ишлагандан кейин йахшилаб ўрганиш керак. Бўлмаса ўзинг ҳам йахши тушунмасдан ўқучига тушунтираман деб азоб чекиш бекор гап” [4, 373]. Шунингдек, араб ёзувидаги уч унлили имлодан воз кечиш, уни 6 имлога келтириш ҳам жуда катта тортишув, жанжаллар билан бўлган. Бу ҳақда Элбек шундай ёзади: “ 6 чўзғи (унли)нинг ўзбек тилига етарли жавоб бера олмаслиги олдинроқ сезилмаса-да, сўнгги чоклар, ойниқса, янги алифбега кўчиш олдида очик сезила бошлағон эди. Фақат у чокдағи янги алифбега кўчиш олдидағи чўзғи жанжали 9 устида эмас, 6 устида бўлуб келганидан, то янги алифбега кўчмагунча бу

тўғрида сўз очиш оғир эди. Ҳарф иллатчиларининг шовқини ҳали босилмагон бир даврда 6 дан 9 га кўчиш тугил, шу 6 нинг ўзини сақлаб қолиш катта муваффақият эди. Мана шунинг учун-да 1926 йилгача 9 чўзғи устида оғиз очқучилар оз кўринди, тўғриси, бу масала устида ортиқча бош қотирилмади [12].

Маълумки, 1925 йилдан кейин барча туркий халқларда каби Ўзбекистонда ҳам лотин ёзувини тарғиб қилиш, лотин алифбоси асосида ўзбек миллий алифбосини яратиш, унли, ундошлар миқдорини белгилаш юзасидан жадидлар ўртасида баҳс-мунозаралар кучайди. Мавзу бўйича Тошкент, Самарқандда кенгаш, курултойлар бир неча марта ўтказилган бўлса-да, мунозараларнинг асосий майдони газета ва журналлар эди. Н.Янгибоевнинг таъкидлашича, “...бу даврда “Инқилоб”, “Билим ўчоғи”, “Учқун”, “Маориф ва маданият”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Маориф ва ўқитғучи”, “Ер юзи” ва “Аланга” каби журналлар фаолият кўрсатган бўлса-да, тилшуносликка оид мақолалар, асосан, «Маориф ва ўқитғучи» журналида эълон қилинар эди. Албатта, 20-йиллардаги ўзбек адабий тили, унинг график системаси тўғрисидаги мунозараларни ёритишни ойида бир марта чиқадиган бу журнал ўз даврида катта ҳурматга ва эътиборга молик бўлган. Ундаги тилшуносликка оид мақолалар адабий тил, унинг таянч диалекти, фонетика, грамматика, графика ва имло каби масалаларига бағишланган, улардаги назарий ва амалий хулосалар ўзбек тилшунослигининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилган” [13, 5].

Тилимиз луғат таркибига жуда кўп форсий, арабий сўзларнинг кириб келиши, айти форс тили таъсирида асосан шаҳар шеваларида сингармонизм қонунияти бузила борган. Шу сабабли ҳам шевалар сингармонизмли, сингармонизмсиз шеваларга ажратилган. Шаҳар шевалари эронлашув даражасига қараб қуйидаги гуруҳга бўлинган:

“Артуқ даражада эронлашқан: Самарқанд шеваси – 6 сайита, фарс “алиф”и, мафъул фиянинг йерига мафъул алийа ишлатилиши.

Бундан азрак эронлашқан: Ташканд шеваси – алти сайита, турк “алиф (а)” сиға йақин. Алифи мафъул фийанинг барлиғи.

Ундан азрак эронлашқан: Фарғана шаҳри шеваси – йетти-саккиз сайита.

Ундан ҳам азрак : анжан шеваси – тўққуз сайита, бир аз эронлашқан” [1].

Кўриб турганимиздек, ўша даврда йирик саноат марказларидан ҳисобланган Самарқанд ва Тошкент шаҳар шевалари эронлашган шевалар ҳисобланган.

Ўзбек тилида унлилар миқдорини белгилашда айти шу таснифга асосланилди. Сингармонизмга қарши бўлганлар 6 унлини ёқлаган бўлса,

сингармонизм тарафдорлари 9 унлини ёқлаб чиқдилар. Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш зарур, баъзи 6 унли тарафдорлари орасида сингармонизмнинг мавжудлигини эътироф этувчилар бўлган (Фитрат, Элбек, Ашуралли Зоҳирӣ, Шоқиржон Раҳимӣ каби).

Машҳур тилшунос Я.Д.Поливанов ўзининг “Фонетика ташкентского сговора” асарида туркий тиллар фонологик тизимида рўй берган конвергенция, дивергенция ҳодисаларини очиб бериш асосида Тошкент диалектида сингармонизм қонунияти йўқолгани, олти унли фонема мавжудлигини кўрсатганди. Ўзбек ёзувининг ҳам шунга асосланиши лозимлигини таъкидлайди [7, 350]. Я.Поливанов ва Боту сингармонизмга қарши бўлган, савод чиқаришни енгиллаштириш учун ҳамда тилнинг таракқий этиши маданий марказларда бўлишини таъкидлаб, 6 унлини қатъий ҳимоя қилганлар. Лекин Фитрат, Абдулла Алавӣ, Элбек каби кўплаб маърифатпарварлар ўзбек адабий тили вокализмини белгилашда сингармонизмни қишлоқ шевалари хусусиятидан келиб чиқиш керак, деган фикрни илғари суришади. Шаҳар шевалари ўзбек тилининг ички хусусиятларини тўла очиб бера олмаслигини, аҳолининг асосий қисми сингармонизмни шеваларга мансуб эканлигини таъкидлайдилар: “Сингармонизм сақланган шеваларда албатта аҳанг қануни тамамила риая қилинадир. Бундай шевалар бизда аксарийат ташкил этадир. Бугун тилимизнинг шевалари йетарлик даражада текширилмаган бўлса-да, қўлимизда бўлган матирийал ва саналарга суйалиб, халқимизнинг саксан фазиси шундай шевада сўйлайдир дейа оламиз. Сайиталар белгилашда қайси шевани асос тутиш тўғрисида турли фикрлар бўлди. Муҳтарам прафиссур Паливануф Ташкент шевасини асос тутиш ва уни адабий шева қилиб олиш тўғрисида таклифда бўлунди. Далил ўларак, Ташкентнинг маданий марказ эканини, бугун Ўзбекистанда йазув билатурған халқнинг аксари шу шевага йахуд шунга йавуқ шеваларга мансуб эканини сўйлади. Лекин биз масалага бундай тар қарай алмадик, чунки:

биринчи: бизнинг (йаъни Туркистан туркларининг) кўп асрлардан бери келган аҳанг қанунига асос қилинган адабий тилимиз бар. Бу тил ҳамма шеваларга умумий бир тил бўлуб келган. Бутун йазувларимиз шу тилда йазилғон ва буни ҳеч ким йатсинмаган.

иккинчи: йазув билатурған кишиларимизнинг аксари эранлашғон шевага мансуб экан, бунинг аҳамийати йўқ. Аввал халқимизнинг кўпчилиги бўлган калимани назарда тутамиз. Бугун савадлиларимизнинг кўби эранлашған шевалар вакиллари бўлса, йақин заманда халқимизнинг ҳаммаси савадли

бўлишига қатъий ва қаттиқ ишанамиз. Затан тил деган нарса йалғиз “бугун” учун эмас, балки “эрта-индинлар” учун ҳам керакдир.

Мана шул сабаблардан ўзбек йанги алифба қанфирансийаси эски адабий тилимизнинг ҳам аксарийат халқимиз шевасининг сингармонизмли эканини кўзда тутуб, аҳанг қануни сақланган шеваларни асосқа алиб, тўққуз сайита белгилайдир”[1].

Маълумки, 1926 йилдаги Боку конференцияси барча туркий халқларнинг лотин ёзувига ўтиши ва барча учун умумий алифбо яратиш бўйича қарор қабул қилади. Конференциядан сўнг туркий халқлар учун умумий бўлган қонуниятлар ҳисобга олинган ҳолда алифбо яратилади. Мазкур алифбода сингармонизм қонунияти асос қилиб олиниб, унлилар миқдори 9 та деб белгиланади. Шунинг таъсирида Фитрат ҳам юқоридаги фикрларидан қайтиб, ўзбек тилшунослиги муаммоларига бағишланиб ёзилган “Сарф” асарида 9 та унли ҳақида баҳс юритади. Фитрат ўзбек тилини туркий тиллар таркибидаги бир тил сифатида барча туркий тилларда у ёки бу даражада мавжуд бўлган сингармонизм қонуниятини акс эттиришини, бу ҳолат эса шаҳар шеваларида форс-тожик тилининг таъсирида бузилганини, шунинг учун умумтуркий фонетик хусусиятини кўпроқ сақлаб қолган қишлоқ шеваларига таяниш жуда тўғри эканини таъкидлайди. Ана шу асосда ўзбек тилида унлиларнинг “йўғон”лик ва “ингичка”лик белгиси фарқловчи белги вазифасини бажариши ва шу белгига кўра унлилар икки қаторга бўлинишини кўрсатади. Шу билан бирга, йўғон-ингичкалик белгиси бўйича фарқланишга эга бўлмаган “э” унлисининг мавжуд эканини, жами ўзбек тилида 9 унли фонема борлигини баён қилади [1].

Тилшунос олим Тимур Кўчаўғли Фитратнинг унлилар бўйича қарашлари хусусида тўхталиб, муаллифнинг “Сарф” асарининг ўзида мавжуд бўлган учта наشري бўйича фикр юритади. Асарнинг биринчи нашрида унлилар сонини 6 та кўрсатгани, бунга қандай сабаб бўлганини изоҳлашга ҳаракат қилади. Муаллифнинг фикрича, “Fitrat soddallashtirilgan arab alifbosida nuqtasiz (harakasiz) *vov* (*و*) harfi bilan ham *o*, ham *ö* tovushlarini birgalikda, ustida o‘tra bilan nuqtali *vov* (*ۇ*) билан esa *u* bilan *ü* unli tovushini ko‘rsatishga harakat qilgan bo‘lishi mumkin. Fitrat shu arab alifbosi bilan yopiq *e* (*é*) bilan ochiq *ä* unli tovushlarini faqat hamza *◌* bilan ko‘rsatgan” [8, 34]. Бизнингча, бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки Фитрат юқорида айтиб ўтилган Тошкент ўлка қурултойида “алти чўзғили имла қавул этилсин” деб унлилар миқдорини аниқ айтиб ўтган. Бундай фикрга келишига татар тилшунослари таъсир кўрсатгани ҳам айтиб ўтилди, яъни олти унлини ёқлади дегани унинг товушлар уйғунлигини инкор қилди деб

тушунилмаслиги керак, чунки у ўзбек тилида унлилар уйғунлиги мавжудлигини ҳамиша эътироф этган.

Ашурали Зоҳирийнинг “Қизил Ўзбекистон” газетаси 1929 йил 29, 31 март сонларида эълон қилинган “Тил ва имло масаласи” мақоласида адабий тил, имло, атама, сингармонизм ва ўзбек тилининг бошқа масалалари тўғрисида баҳс юритилган. Мазкур мақолада олим унлилар масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтади. Бу ҳақда тилшунос олим А.Нурмонов шундай ёзади: “Ашурали Зоҳирий ўзбек адабий тилида олтитамас, тўққизта унли мавжудлигини, лотин алифбосида ҳам ана шу тўққизта унли учун ҳарф олиш кераклигини айтади. Гарчи муаллиф бу фикрини далиллар асосида исботламаса ҳам, Фарғона (Андижон, Марғилон, Қўқон каби) шеваларида маъно фарқлаш учун хизмат қиладиган тўққизта фонема борлигини ҳис қилади. Дарҳақиқат, унлиларнинг палатал белгиси Фарғонанинг бир қатор шеваларида бугунги кунда ҳам фарқловчи белги бўлиб хизмат қилади ва фонологик қимматга эга. Шу билан бирга, Ашурали Зоҳирий айрим муаллифларнинг тўққизтадан ортиқ унли фонемаларга эгаллиги ҳақидаги фикрларининг етарли исботланмаганини танқид қилади” [7, 350-351].

Адиб меросини тадқиқ қилган Т.Тоғаев ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлайди: “А.Зоҳирий ўзбек тилида унлилар ҳақида тўхталар экан, уларнинг сонини тўққизта деб белгилайди. Бунда олим “соф ўзбек тилида сингармунизм борлиги”га асосланган. Унинг фикрича, “сингармунизм билан чўзгининг тўққизталиғи бир-бирига қаттиқ боғлангон”. А.Зоҳирий унлилар масаласида ўзбек шеваларида маъно фарқлаш учун хизмат қиладиган 9 та унли фонема борлигини назарда тутган. У унлилар 6 та деб қаровчиларга қарши чиқиб, “уни қисқартириш кераклиги тўғрисида сўз очиш мантиқсизлик ва тўққизта бўлишининг асосини тушунмасликдир” деб таъкидлайди. Шу билан бир қаторда, унлилар сонини 9 тадан кўп деб қаровчиларни ҳам танқид қилади. Уларнинг ўз фикрларини исботлаб бера олмаганини ёзади. А.Зоҳирий унлилар сони 9 та деган фикрда қатъий туради: “Демак, ҳозирги 9 чўзги шу топдаги илмий асосга қурилгон, уни орттирмаймиз ҳам, камайтирмаймиз ҳам” [9, 86]. Лекин бу фикрлар қатъий яқуний эмаслигини, унлилар балки ортиши ёки камайиши мумкин эканлигини ҳам таъкидлайди: “Биз ҳозир тилимизни текшириш давридамиз. Тилимизни текшира борсақ, эшитилмаган сўзлар, билинмаган довушлар, эҳтимол чиқиб қолар. Бу вақт тамғаларимиз ортдирилар ёки камайтирилар. Чунончи, бир неча йуз йиллик тажрибалар орқасида ўруслар алифбосидан баъзи ҳарфларни чиқариб ташладилар. Бу билан

фўнетика жаҳатидан тилга ҳеч бир зарар ҳам йеткани йўқ. Балки осонроқ бўлди. Бизда ҳам қондоқ бўлишини кейинги тажрибалар кўрсатадур” [4, 304].

Унли товушлар устида изланишлар олиб бораётган Элбек тўққиз унлини қабул қилишни маъқул кўрса-да, тилимиз хусусиятлари яхши текширилганда, уларнинг ҳам озлик қилишини ёзади. У *a, æ, o, ø, y, u, i, ь, e* унлиларидан ташқари, *qara, ata, ana* сўзларининг биринчи бўғинидаги “*a*” учун (бу кирилл ёзувидаги “*o*” га тўғри келади); *dana, alim, tahir* сўзларидаги чўзиқ “*a*” учун; *bilim, tilim* сўзларининг биринчи бўғинидаги қисқа *i* учун; *sijla, suv* сўзларидаги *-ij, -uv* дифтонлари учун алоҳида унлилар белгилаш зарурлигини айтади (татар тилшуносларидан “ўнчилар” тарафдорлари *-yв* ва *-ий* дифтонларини унли ҳисоблаб, улар учун алоҳида ҳарфлар белгилаганлар. Элбек ҳам уларга эргашиб бу товушларни унли сифатида санаб ўтган). Элбек ўзбек ёзуви учун дастлаб 14 унлини белгилашни маъқул кўрса, яна бир ўринда уларнинг сонини 16 та қилиб кўрсатади. Бунга сабаб Элбек фонема билан товуш вариантыни фарқламайди. Ёзувимизнинг мукамал бўлиши учун ҳар бир эшитилаётган товушга алоҳида ҳарф белгилаш лозим деб ўйлайди. 30-йилларда бундай тушунча кўпчилик тилшуносларимиз онгида ҳукм сурган. Масалан, Ғози Олим “Ўзбек тилининг товушлари” мақоласида унлиларни 12 та деса, яна бир ўринда 29 та, улардан асосийлари 22 та деб кўрсатади [2, 44].

Юқоридаги маълумотлардан шундай фикр келиб чиқадики, ўзбек тили қонун-қоидалари ҳақида илмий қарашлар энди шаклланаётган, кўпчилик мутахассисларнинг ўзларида ҳам назарий билимларнинг етарли эмаслиги, шу асосда фикрларнинг хилма-хиллиги кўзга ташланади. Бу хусусда Ҳ.Жамолхонов шундай ёзади: “...ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмини белгилаш юзасидан олиб борилган дастлабки ишларда бу масалага фонема назариясига таянган ҳолда ёндашилмаган, фонема билан унинг нутқдаги реал кўринишлари ўзаро қориштирилган, ҳатто 6 унли вокализм тарафдорлари қарашларида ҳам бу масалага илмий-назарий асосда эмас, интуитив сезги асосидагина ёндашилганлиги кўзга ташланади. Шунинг учун бўлса керак, уларда ўз фикрларидан чекиниш ҳолатлари тез-тез кўзга ташланади” [3, 18]. Улардан фарқли равишда, Иброҳим Тоҳирий товуш ва фонемани фарқлайди, ҳар қандай товуш фонема бўла олмаслигини айтади: “Одатда бутун маданий тилларнинг йозувида фанитика сўзини шарт билангина олиб, фанемаларгагина ҳарфлар йасалади, чунки амалий йозувнинг ҳеч бир ҳарфи овозни тўғри бера олмайди. Ул йуқорида айтилган равишда бир-бирига йақин бир неча товушларнинг тахминий ишорасигина бўлиб йуради. Мен Элбек, Қ.Рамазон, Йўлдош, Ғози Олим ўртоқларнинг сўзларига эътироз қилмайман. Чўзғилар

(унлилар) балки улар деганчадир, ёоки кўбракдир. Мен фақат шуни айтаман: русларнинг тил олимлари, тил лабўратўрийасида узок йиллар ишлаш натижасида рус тилида ўн минг товуш борлиғини исбот қилдилар. Бизда ҳам керак унли ва керак унсиз товушларнинг сонлари сиз айтгандан ҳам жуда кўп мартабалар ортиқдир. Бироқ фонемалар кўб эмас” [4, 374].

Абдурахим Йўлдош унлилар масаласида ҳам 9-10, ҳатто 14, 15 унли каби фикрлар бўлгани, энг муҳими, Янги алифбе марказқўмининг 1-плениумида 9 унли қарори қабул қилингани энг тўғри қарор эканини айтади. Мазкур қарор асосида қардош туркий тиллардаги каби бир товушга бир шакл масаласи, яъни ҳар бир эшитилган товушга бир шакл масаласи илмий асосда ҳал қилинди. Сўзларимизни тўғри ёзишга имкон берди, илгари араб ҳарфи билан ёзганда, 50 фоиз хато қиладиган ўқувчилар энди 70-80 фоизгача тўғри ёзишни ўрганди дейди. У ўзбек тилида 9 та унли бор эканлиги, уни камайтириш эса ҳар бир товушга бир шакл бериш асосига қарши туришдир дейди: “Биз шуни айтамиким, 9 чўзғи (унли)ни азайтириш – ҳар бир тавушга бир шакл бериш асосига қарши, 9 чўғи ҳар бир ўзбекнинг оғушидан чиқатурған ҳар бир тавушка тўла жаваб беради. Шунинг учун биз бу асосдан бир қадам арқага қайтмаслиғимиз керак” [4, 279].

С.Иброҳим ўғли 6 чўзғи тарафдорларининг даъволари илмий, асосли бўлмаганидан бундай фикрга қатъийан қўшилиб бўлмаслиги, бизга 9 эмас, кўбрак чўзғилар кераклигини айтади: “Имлада сингармания асос қилиб алингандан кейин 6 чўзғи тўғрисида сўзлаб ўтиришнинг ҳажати йўқ. Ҳатта ҳазирғи 9 чўзғи ҳам меним ағзимдан чиққан тавушларга тўла жаваб бера алмайди. Агар имкан бўлса, чўзғиларни 14 га чиқариш керак (Элбекнинг мисаллари бунга далил). 6 чўзғи бизнинг тил, имлаимизни мустақил тартибга – йўлга солиб алишимизга имкан бермайди” [4, 406].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, 9 унли вокализм тарафдорларининг ўша йилларда фаоллашувида 1926-1927 йилларда юзага келган “Бирлашган (муштарак) турк алифбоси” яратиш ғоясининг ҳам таъсири бўлганлиги шубҳасиз, чунки бундай муштарак алифбонинг яратилишида кўпчилик турк-татар тилларига хос бўлган сингармонизм қонуниятининг ҳисобга олиниши тақозо қилинарди, айна пайтда, бу ғоя эски ўзбек адабий тили вокализмига ҳамда ҳозирги айрим қишлоқ шеваларига хос бўлган контраст жуфтликларни адабий тил учун меъёр деб белгилаш имконини ҳам берарди [4, 75].

1926 йилда Озарбайжонда бўлиб ўтган туркологлар курултойида лотин алифбосига асосланган янги алифбога ўтиш тўғрисида қарор қабул қилинади ва бу алифбени барча турк жумҳуриятларида қабул этишни тавсия қилинади.

Мазкур қурултойдан сўнг Ўзбекистонда ҳам янги алифбога ўтиш бўйича жиддий ҳаракатлар бошланади. Шу йили Самарқандда янги алифбонинг 1-Кенгаши ўтказилади. Кенгаш йиғилишига Ўзбекистондаги барча таниқли тилшунослар таклиф қилинади. Кенгашда лотин алифбосига асоланган янги алифбонинг лойиҳа варианты муҳокама қилинади ҳамда ўзбек адабий тили учун унлилар миқдорини 9 та деб белгилаб беради. Бу ҳақда Элбек ўзининг мақоласида маълумот бериб ўтади: “Кенгашнинг кўрсаткан чўзғилари қуйидагилар бўлиб, булар ҳали ҳам ишлатилмакдур:

- 1) уст чўзғилар: **а, ә** - қол, кәл;
- 2) ўтру чўзғилари: **о, ө, у, ү** – қол, қўл, қул, кул;
- 3) ост чўзғилари: **е, ё, и** – кел, тил, қиз.

Юқоридаги 9 чўзғини қалин ингичкаликка бўлганимизда **о, у, ё, а** қалин сўзларда ишлатила турғон чўзғилар **е, и, ү, ө, ә** ингичка сўзларда ишлатила турғон чўзғилар дейилади” [22, 228]. Лекин унлилар борасида Элбекнинг қарашларида ҳам қарама-қаршиликлар учрайди. Тилимиз хусусияти яхши текширилганда, 9 та унли ҳам камлик қилишини айтади. *Қара, бола* сўзларида биринчи бўғиндаги “**а**” унлиси билан иккинчи бўғиндаги “**а**” унлиси ўртасида ўзаро фарқ борлиги, қисқа “**ь**” билан чўзик “**и**” ўртасида яна бир товуш борлиги, улар учун ҳам алоҳида ҳарфлар олиш лозим, дейди. Шунинг учун унлилар сонини 12 та деб белгилаш бўйича таклиф беради дейди [4, 230].

Юқорида таъкидланганидек, 9 унли масаласида жадидлар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас эди. Бу хусусда Боту шундай ёзади: “Биз муштарак алифбе қабул қилдик; тўққиз чўзғи олдик, бироқ жанжал бутунлай ечилгани йўқ. Тўққиз чўзғининг тилимиз учун озлигини даъво қилувчилар бўлгани каби, буларнинг кўплигини исбот этувчилар ҳам бор. Ўзбек тилининг хусусияти, тараққийси ўзбек янги алифбесида бир қанча янгиликларни тўлдиришни талаб қилар экан, мутаассиблик қилиш ярамайди. Биз, модомики, янги алифбе – ўзбек алифбеси, биринчидан, меҳнаткашларнинг саводсизлигини битиришга хизмат қилади ва шундай бўлиши керак, дер эканмиз, амалда ҳам шу томон боришимиз керак. Бир неча йиллик тажрибамиз ҳозирги тўққиз чўзғи омма учун сўнг даражада оғирлик келишини кўрсатди” [5, 314].

Унлилар миқдори бўйича шундай баҳс-мунозаралар, қарама-қаршиликлар таъсирида Элбек ҳам чекинишга мажбур бўлади. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1933 йил, 15 октябрдаги сонида “Алифбемизни ихчамлаш учун” деган мақола эълон қилади. Мазкур мақоласида тилимиздаги унлилар миқдорини кескин камайтириш масаласини кўяди. Ашурали Зоҳирий тавсия қилганидек, 5 та унли тарафдорлари фикрларини қувватлайди. Унлиларни

қисқартириш унлилар ролини инкор қилиш эмас, балки бу орқали таълимда қулайлик юзага келиши ҳамда ёзувдаги чатоқликлар ўз-ўзидан барҳам топиши мумкинлигини айтади: “Албатта чўзғиларни қисқартириш –чўзғи рўлини инкор қилиш эмас, лекин тилдаги ҳар бир товуш орқасидан чопқанимизда, жумладан рўлига баҳо бермаган бўламиз. Юқоридаги кичкина мисолдан шу онглашилиши керакки, биз чўзғининг кўпайиши билан биздаги айрим товуш хусусиятларини сақлаб қолиш билан бирга ўзимизни қийин ҳолга қўйғон ва ҳатто ҳар бир сўзнинг ҳар бир бўғини учун ҳам айрим чўзғилар қабул этишка мажбур бўлғон бўламиз. Аксини ишлатканимизда бу нарсанинг енгил қутила ва тилимизни ҳам бундан бўшата оламиз” дейди [12, 68].

Жадидларнинг мана бундай соғлом тортишув, мунозараларига 30-йилларнинг охирига келиб чек қўйилди. Биринчидан, жуда кўпчилиги жисмонан йўқ қилинди, иккинчидан, 1940 йилда кирилл ёзувига ўтилгандан сўнг олти унлили алифбо қабул қилинди. Бу мавзуга мурожаат қилиш таъқиқланди. Шу даврдан бошлаб бошқа туркий тиллардан фарқли равишда тилимизда асрлар давомида сақланиб келинган унлилар уйғунлиги инкор қилинди.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Абдулла Алавий. Ўзбек янги алифбосини тузишда асослар. – Тошкент-Самарқанд: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1927.
2. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2002.
3. Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
4. Жамолхонов Ҳ., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. Мажмуа. 1-китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017.
5. Жамолхонов Ҳ., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. Мажмуа. II-китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2019.
6. Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 1993.
7. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012.
8. Timur Ko‘jao‘g‘lu. O‘zbek tilidagi unli tovushlar a unli uyg‘unligi muammolari haqida // Adabiy meros, 2022, № 5b 31-51-b.
9. Тоғаев Т. Ашуралӣ Зоҳирӣ ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... автореферати. – Тошкент, 2005.

10. Фитрат. Танланган асарлар, IV жилд. –Т.: Маънавият, 2006.
11. Ҳожи Муин. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 2010.
12. Элбекнинг тилшуносликка оид асарлари (тўпловчи: Ш.Бобомуродова). – Тошкент, 2001.
13. Янгибаева Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс...автореферати. – Қарши, 2019.